

**PANČEVAČKI JEVIJE I FAŠISTIČKA OKUPACIJA
SA POSEBNIM OSVRTOM NA SUDBINE PANČEVAČKIH
JEVIJE ZDRAVSTVENIH RADNIKA**

Pančevo, vekovno granično tržište,¹⁾ vezano preko Tamiša sa Dunavom, saobraćajnom žilom kucavicom srednjevekovnog rečnog prometa, zadržava i pod Jugoslavijom svoj privredni prestiž. U to doba plodna Vojvodina još je žitnica Evrope s nepreglednim morem rodne crnice, ustalasanim kukuruzom ili pšenicom i krdima goveda i svinja. A Humboltove reči o poljoprivredi kao temelju državne moći još na Balkanu ne gube značaj. Između dva rata Pančevu, doduše, postaje privredni takmac susedni Beograd, politički centar mlade Jugoslavije. Uprkos tome kao sedište južnoga Banata ono povećava svoje vajakadašnje blagostanje sabiranjem i izvozom plodova zemlje.

U gradu od tridesetak hiljada stanovnika, najviše Srba, ali i sa znatnim udelom Folksdojčera, vidnu ulogu u svim oblastima društveno-privrednog života igraju i Jevreji. Pred rat ih ima oko sto porodica sa oko četiristo duša. U trgovini predvodi kožarska izvoznička firma »Markus Dajč«, prelazeći poslovnim ugledom lokalne okvire. Frajnd i Fišer otkupljuju žito za Prizad. Brodarstvo Dajč i Šulc bez takmaca je u teretnom rečnom transportu. Ističu se i manufaktura Fišgrund, bakalnice Ofner i Adler, vinara Bah i Porter, drvara Marer, zlatara Fišer, galanterija Maj, umetnička stolarija Zala, naftagas Lenart. Na samom dnu društvene hijerarhije nalazi se Joška Najhauz, žitarski senzal, koji se za razliku od Jevreja, uglednih imena južnobanatske privrede, odlikuje sa mnogo dece a malo prihoda.

I među slobodnim profesijama intelektualaca tadašnjeg građanskog društva Pančeva Jevreji uživaju ugled visokih stručnjaka. Oni sačinjavaju petinu od trideset četiri pančevačka lekara, dok se u advokaturi, pored Hercla, Perleza, Polaka, Hajma i mladih sinova profesora Darvaša kao pravni ekspert visokoga ranga ističe dr prava Graber.

Tekle su godine. Gotovo pravilnim ritmom poleti su smenjivali krize, ali se miran život i dalje nesmetano izgrađivao. U neposrednom susedstvu zemlje, doduše, već se štošta sudbonosno odigralo. Anšlus Austrije, raspad Čehoslovačke, statički rat iza Mažino-linije, podela Poljske. Napad na Norvešku. Pregažena Danska, Holandija, Luksemburg, Belgija. Slomljena Francuska. Ipak svi ti događaji ne unose nikakvu pometnju ni u društveni, ni u lični život Pančevaca. Potpuna izmena karte Evrope novom vojnom strategijom blic-kriga kao da se sasvim oglušila o politička čula stanovništva ovog grada pa i njegovih Jevreja. Niukoliko nije remetila njihove planove za desetina godina unapred, zasnovane na nekakvom osećanju pouzdane postojanosti poretka analogno Cvajgovom »svetu jučerašnjice«.

Pogromi Jevreja u Rajhu činili su se nekako nestvarni kao da su se odigrali bogzna kad, u nekom varvaskom vremenu kome još »zakon u topuzu leži a tragovi smrde nečoveštvom« — kako to kaže Njegoš. To nimalo nije ugrožavalo osećanje bezbednosti pančevačkih Jevreja, kao da se sve to zbiva daleko, na nekakvom drugom kontinentu, a ne samo preko Alpa. Ali još Hanibal je pokazao Rimu da Alpi nisu nikakva prepreka za prevlast na Mediteranu. A sudbina Mažino linije poučila je svet sadašnjice da se prepreke mogu zaobići. Ipak, Mauthauzen, Aušvic, Buhenvald, Dahau u svesti Evrope tada još nisu inaugurisani za legitimne kapije smrti, ni Jevreji međunorodno proklamovani kao divljač bez lovostaja.

Približavala se četrdeseta. Jugoslovenski Jevreji i dalje su sa životom pravili dugoročne ugovore i ne sluteći da je nevidljivi udes sve te ugovore već obezvređio. Apotekar Ernest Gotfrid dose-ljava se u to doba u Pančevo i preuzima bivšu Brankovićevu apoteku u Starčevačkoj ulici, i to u čisto folksdojčerskom kraju. Verovatno pretpostavlja da će tako lakše školovati kćerku Juditu nego iz Bačkoga sela Karavukova, gde je dotle boravio.) Advokat Hercl kupuje u Beogradu palatu na višegodišnju otplatu. Besumnje računa da će je njegova dobro uvedena kancelarija lako osloboditi duga. Lekar dr Ladislav Erš dovršava raskošnu vilu sa predvorjem i ordinacijom u keramici i sadi u vrtu više desetina voćnih mladica, ni ne sumnjajući da im kroz koju godinu neće dočekati rod.

Dr Bela Iric upisuje sina jedinca na medicinu da obezbedi naslednika svoje ordinacije. Srbin, pravnik Lala Stejić ženi se iz ljubavi kolegicom sa studija u Zagrebu, Jevrejkom Lilom i otvara s njom zajedno advokatsku kancelariju. A Jevrejin lekar dr Karlo Frajnd ženi se takođe kolegicom Srpkinjom Marijom rođenom Višnjij i dobija s njome kćerkicu Martu. Dr Imre Fajer kupuje motorni čamac i krstari njime leti duž Dunava i Tamiša. U apoteke još doluta poneki recept osamdesetogodišnjega penzionisanog fizikusa dr Gonde, a povećava se iz dana u dan broj pacijenata dr Bele Votickog, koji ordinira u predgrađu Vojlovici. I u vojno-sanitetskoj službi Pančeva rade Jevreji dr Isidor Bernhaut i dr Hajim Altarac. Broj

automobila upravo četrdesete godine rekordno se povećao što se odrazilo i kod pančevačkih Jevreja.

Radna nedelja se završava muzikom za igru u hotelu »Espladnad«. Pored srpske i folksdojčerske tu se zabavlja i jevrejska omladina. I zaljubljuje bez obzira na rasu i religiju. Advokatski pripravnici Dorvašovi, mladi Fišgrund, dr Frojd, student Hercl, kćeri Dajča i Šulca igraju koliko sa Srbima i Folksdojčerima, toliko i sa Jevrejima.

Kada početkom četrdeset prve neočekivano umire žena jevrejskog bakalina Adlera, u njegovoj tuzi saučestvuje čitava varoš ni ne sluteći da se već suočava s danima kada će živi zavideti mrtvima. Jer još i tih dana, u brizi za svoje zdravlje, povorke seljaka strpljivo čekaju na rentgenski pregled kod dr Irica. A dr Erš, sirotinjska majka, neumorno obilazi bolesnike po perifernim kućerama. Posle dobrog pazara za pijačnih dana Srbi iz Višnjice i okolnih sela pune radnje Fišgrunda, Ofnera i Maja. Jedino su učestali pozivi na vojne vežbe i kursevi pasivne odbrane. Ali upravo ta protivratna predohrana još više uljulkuje Jugoslovene u naivnoj, čak lakomisljenoj bezbrižnosti, verovatno s pozivom na onu latinsku »si vis pacem, para belum«.

Dvadeset i sedmi mart. »Ja, Petar drugi, uzeo sam vlast u svoje ruke...« Proklamacija generala Simovića. Delirijum ulica u slavu otpora nasilju. Bombardovanje Beograda. Unezverenost kao u košmaru. Nemački tenkovi, kukasti krstovi. Slom Jugoslavije poput elementarne katastrofe unosi u društveni život Pančeva paniku, nered i rasulo. A onda stravu smrti i pripremu za otpor. I raslojavanje Pančevaca na nadljude, podljude i poništene ljude. Počelo je besomučno orgijanje nadljudi domaćih Nemaca bivših manjinaca stare Jugoslavije streljanjem i vešanjem trideset i šest Srba Pančevaca. Odmazda za sô i hleb dvadesetogodišnjeg gostoprimstva u zemlji natapanoj vekovima slovenskim znojem za Habsburgovce i otkupljenoj od Crnog orla na megdanu krvi dobijenim, pobeđnim ratom.

Antisemitski progoni nastupili su takođe već prvih dana. Jer, prema Z. Leventalu:

»12. IV 1941. ušle su nemačke trupe u Beograd, pun ruševina čija su se zgarišta još pušila. Samo dan kasnije započeli su Nemci da pljačkaju jevrejske radnje i stanove. Naročite jedinice nemačke vojske, kojima je pljačkanje jevrejske imovine bilo u to doba glavna dužnost, obijale su pod komandom svojih starešina jednu jevrejsku radnju za drugom. Isto su tako obijali i pljačkali jevrejske stanove, a s opljačkanim pokućstvom namestili su stanove nemačkih oficira. Beogradski Jevreji su registrovani već 19. aprila i formirana policija za Jevreje. Posle registracije u kartoteke dobili su žute trake s oznakom J. Registrovani

Jevreji morali su se javljati i vučeni su na rad i sa sedamdeset godina. Radili su teško o svojoj hrani. Na radu su ih tukli i vredali. Uredba protiv Jevreja i Cigana od 31. maja 1941. godine određuje prema Nirnberskom zakonu registraciju Jevreja, žute trake s oznakom J, obavezu prisilnog rada, pozive koje Jevreji ne smeju vršiti. Po istim zakonima Jevreji moraju da prijave svu svoju imovinu, a radnje im vode Nemci.«⁶⁾

Rasizam nacionalsocijalizma sa svojim političko-antropološkom teorijom višeg određenja germanskog nadčoveka novim izdajanjem imperijalizma, nije uvažavao ni onomastičko-etničke dokaze nemačkih prezimena Adlera, Fišgrunda, Maja, Hercl, Dajča, Fišera, ni biološke, belu kožu i plavu kosu. Mada ti dokazi behu očigledna svedočanstva, ne samo vekovnog zajedničkog življenja pod istim podnebljem, već i srodavanja mešanjem krvi, njihovi progoni, prema pomenutom Leventalu, ne izuzimaju ni pančevačke Jevreje.

»I u Banatu je, neposredno po svome ulasku, okupator pljačkao jevrejske radnje i stanove i izvršio registraciju Jevreja, terao ih na teške fizičke radove, zlostavljao i ponižavao. Fanatizovane mase Folksdojčera bacile su se zverski na naš srpski i jevrejski živalj... U pančevačkom zatvoru Jevreji su, bosii, morali igrati s Nemcima koji su ih cokulama gazili po golim nogama... U noći između 14. i 15. avgusta 1941., pohapšeni su istovremeno i iznenada svi banatski Jevreji, koji su se dotle nalazili na slobodi. Dozvoljeno im je da ponesu onoliko prtljaga, koliko su mogli sami nositi. Lični pretresi prtljaga bili su u svim mestima izvedeni grubo i uz šikaniranja i zlostavljanja. Svima Jevrejima oduzete su sve dragocenosti, sav novac, i sve što su sobom poneli. Oko 25. avgusta Nemci su počeli da masovno interniraju Jevreje u Beogradu. Banatski Jevreji, prebačeni za Beograd krajem leta 1941., zajedno sa beogradskim jevrejima internirani u logor kod Topovskih šupa, odakle ih vode na streljanje u Jajince, Jabuku i druge jame. Žene i decu Banatskih Jevreja smeštaju na Sajmište zajedno s beogradskim Jevrejima i vode u dušegupke. Odredba o Jevrejima, obznanjena za Srbiju važila je i za Banat. Oko 10. novembra ostalo je u životu svega 400—500 Jevreja iznad 14 godina, a ubijeno preko 5000. Već septembra 1941. odvedena je iz logora prva partija Jevreja. Nemci su im rekli da ih vode u Austriju na rad. Krajem oktobra otpočelo je odvođenje Jevreja iz logora kamionima u većim grupama od

100—300 ljudi. Redovno je uoči odvođenja dolazio Štrake i izdavao naređenje, koliko Jevreja treba da se »spremi za put«⁴⁾

Među pančevačkim Jevrejima, odvedenim avgusta 1941., s ostalim banatskim Jevrejima za Beograd, bili su sledeći zdravstveni radnici: magistar farmacije Ernest Gotfrid sa ženom i kćerkom Juditom, stari dr Mor Gonda, čiji su sin i kći sa porodicama živeli u inostranstvu, dr Bela Iric sa ženom i sinom Đurikom, brat Belin dr Deže, u to doba još nastanjen u Debeljači, sa ženom Irmom, taštom Jelenom Kraus i sinom Otom, dr Ladislav Erš sa ženom dr Margitom Erš, dr Bela Voticki sa kćerkom Agi, dr Karlo Frojnd, čija je žena dr Marija sa kćerkicom Martom ostala na slobodi. Odveden je i stomatolog dr Imre Fajer sa ženom Ilonkom i dentista Morvaj, čija je žena Srpkinja, kao i Frojndova, ostala na slobodi. Nisu pošteđene ni porodice vojnih lekara, žena dr Hajima Altaraca Ela s decom Bertom i Mardohajom, i žena dr Isidora Bernhauta sa dva sinčića.

Od pančevačkih Jevreja na legalan način puštena je na slobodu, koliko nam je poznato, jedino Lila, žena Srbina advokata Lale Stejića. Tokom jeseni 1941. godine s ostalim Jevrejima Nedićeve Srbije i folksdojčerskoga Banata likvidirana je i većina pančevačkih Jevreja. Žene, nešto kasnije pokupljene u logore, zadesila je ista sudbina kao i njihove očeve, muževe, braću i sinove.

Postoje i danas, u vrhunski racionalnom naučnotehničkom vremenu plastike, elektronike i astronautike, Orfeji — svedoci Pakla. To su povratnici iz logora smrti pa i onog sa Sajmišta, možda najgoreg od svih, po sećanju jednog od njih Đorđa Petkovića. Ti svedoci, u veoma retkim časovima, kada skupe dovoljno snage za sećanja s kojima se ne da živeti, vaskrsavaju za nas neshvatljivu dokumentaciju o totalnoj dehumanizaciji evropske civilizacije pod Hitlerom. Zvanično proklamovane žrtve broj jedan ove sramotne ere bili su Jevreji i Sloveni. Oni koji su ostali živi pošto su prošli kroz sve krugove pakla, gde je i nekolicina Pančevaca delila sudbinu ostalih stradalnika, svojim memoarima ili umetnički transponovanim sećanjima žigošu plamenim »Ž'akiz« fašizam sa dimnjacima krematorijuma i ogledima humane vivisekcije kao svojim simbolima.

II

Kroz mučilište okupacije prošlo je srpsko Pančevo bez Jevreja. Kao svoj obol slobodi, slično svim ostalim našim mestima, i ono je, povezano s opštim jugoslovenskim pokretom otpora NOB, žrtvovalo mnoge mlade, herojske živote, doživelo masovna vešanja, klanja i streljanja.

Početkom oktobra 1944. godine u Pančevo su pobednički umarširale savezničke trupe sovjetske armije i jugoslovenskih partizana.

Tokom sledećih meseci oslobođena je i čitava zemlja. Oslobođena i uvećana. Teritorijalno. Bilans preživelih bio je suprotan. Naročito Srba i Jevreja. Njihove razorene i opljačkane kuće, upokojene i obezvlašćene mukom su mučale kao grobišta gde se više nikad neće nastaviti stari, prekinuti život.

Od pančevačkih zdravstvenih radnika vojni lekari dr Isidor Bernhaut i dr Hajim Altarac ostali su živi. Bernhaut je emigrirao za Izrael sa sinovima, koji su se takođe spasli. Altaracu je pobijena cela porodica, a on sam je, kao Bernhaut, emigrirao za Izrael da pokuša da u novoj otadžbini otpočne nov život. Likvidiran je i starac dr Mor Gonda, a i njegovu decu s porodicama, mada su bili nastanjeni van granica Jugoslavije nije mimoišla sudba ostalih evropskih Jevreja. Stradali su i dr Bela Voticki sa kćerkom Agi i dr Imre Fajer, stomatolog i dentista Morvaj, koga okupacija zatiče na lečenju u bolnici. Pušten privremeno kući kao prezdraveo, odveden je sa ostalim svojim saplemenicima i više se nije vratio. Fajerova žena Ilonka posle muževljeve pogibije uspela je da se prebaci za Zemun i pridruži partizanima. U toku borbi i ona je poginula. Ubijen je i dr Karlo Frojnd, čija žena dr Marija sada živi sa kćerkom Martom u Beogradu kao penzionisani profesor patološke anatomije Medicinskog fakulteta Beogradskog univerziteta.

Posebno je tragična sudbina šire porodice Iricovih. Pored dr Bele Irica sa ženom i jedincem sinom Đurikom, likvidirani su s porodicama i njegova braća: Karlo, komercijalista, sa ženom Marikom, rođ. Lustig, i dve kćeri od kojih se Lezi porodila na Sajmištu i ubijena zajedno sa novorođenčetom; zatim Gašpar železničar, Djula trgovac i sestra Julija.

Biografije nekolicine izginulih zdravstvenih radnika Pančeva sakupljene od preživelih rođaka, kao prilog ovoj hronici, neka budu poslednji pomen na ove nevine žrtve fašizma.

ERNEST GOTFRID (1902—1941)

Rođen u Šopronju, u Mađarskoj, od oca državnog činovnika, gimnaziju pohađa u Senti gde i maturira. Posle obavljenog vežbeničkog tečaja u Prelogu u Međumurju kod mr Iga Lajtnera i položenog praktikuma upisuje se na farmaciju u Zagrebu gde diplomira za magistra farmacije 1925. godine. Po odsluženju vojnog roka polaže ispit za sanitetskog poručnika. Kao farmaceut praktikira u Donjoj Lendavi, zatim kupuje apoteku u Sonti kraj Sombora, koju kasnije menja za apoteku u Karavukovu, opet u Banatu. Pred sam rat kupuje apoteku u Pančevu i onde se nastanjuje. Usavršavajući se u struci saraduje u farmaceutskim časopisima, ali se bavi i književnošću i objavljuje pesme i novele pod pseudonimom »Zolt Ernesto«.

Aprila 1941., mobilisan za Zagreb, dopada zarobljeništva, ali se spasava iz ropstva i vraća peške kući, u Pančevo, odakle ga Nemci krajem leta s ostalim Jevrejima prebacuju u Beograd. Posle izvesnog vremena provedenog u logoru kod Topovskih šupa, dok mu je žena logorisana na Sajmištu, likvidiran je iste jeseni kod Jabuke. Žena Ernestova uspeva da pobegne iz logora za Novi Sad, ali onde je Nemci uhvate i tako dušmanski premlate da je odmah posle toga od povreda izdahnula u bolnici u Beogradu. Kćer Juditu roditelji na vreme otpremaju staramajci u Sentu gde ostaje do 1944. kada ih sa ostalim senčanskim Jevrejima Nemci pokupe, deportuju za Aušvic i likvidiraju u plinskoj komori. Tako je u drugom svetskom ratu od fašista satrvana čitava porodica magistra Ernesta Gotfrida.⁴⁾

DR KARLO FRAJND (1909—1942)

Rođen u Beču, gimnaziju pohađa i maturira u Pančevu. Upisuje se zatim na Medicinski fakultet u Beogradu gde diplomira 1933. godine. Kao lekar radio je na Internoj klinici Medicinskog fakulteta u Beogradu, u Vojnoj bolnici u Beogradu i na Patološkom institutu Medicinskog fakulteta u Beogradu. Davao je stručno-naučne priloge i bio član redakcije u časopisima »Akta patologika« i »Akta kancerologika«. Po okupaciji neko vreme se krio u Opštoj državnoj bolnici, gde ga jula 1942. godine otkriju Nemci. Otada se o njemu ništa više nikada nije čulo.⁵⁾

DR BELA IRIC (1891—1941)

Rođen u Melencima, gimnaziju pohađa i maturira 1910. u Beloj Crkvi. Posle toga se upisuje na Medicinski fakultet u Budimpešti gde diplomira 1915. godine posle čega odlazi na front. Po završetku prvog svetskog rata dolazi u Pančevo, otvara ordinaciju s rentgen aparatom i zasniva porodicu. Godine 1941. kao sanitetski kapetan I klase biva pozvan na vojnu vežbu u Prištinu gde ga zatiče i rat. Zarobljen, uspeva da pobegne iz logora da se vrati kući u Pančevo, koje peške, koje volovskim kolima. Istog leta, deleći sudbinu ostalih Jevreja, prebačen je s porodicom za Beograd gde su kasnije svi troje logorisani i pobijeni.⁶⁾

Ovo plansko masovno satiranje evropskih Jevreja od strane fašizma, gde ni banatski Jevreji nisu bili izuzetak, preživela su tri pančevačka lekara: dr Ladislav i dr Margit Erš i dr Deže Iric. Iznećemo ovde njihove uzbudljive odiseje da bi poslužile kao dokumentacija o drugom svetskom ratu istoričarima i književnicima, a pre svega borcima za mir.

Prema sećanju bračnog para Erš, Ladislava, Pančevca i Margite rodom Peštanke, 14. avgusta 1941. godine probuđeni su u zoru i

oterani u opštinu. Dozvoljeno im je da ponesu sa sobom samo najnužnije. Iz opštine, gde su sakupljeni svi pančevački Jevreji, Nemci su ih prebacivali po grupama špediterskim kolima za Beograd pod nadzorom mesnih Folksdojčera. Prethodno su ih pretresli i oduzeli im novac, nakit i sve dragocenosti, odnosno sve što je bilo od vrednosti. Putem su ih još jednom pretresli i pokupili im i poslednje što se kome našlo sakriveno. U Beogradu istovarivali su ih kod sinagoge s naređenjem da se smeste kod beogradskih poznanika Jevreja, gde i kako ko zna. A kada su oni dopremljeni jedva je koji minut nedostajao do policijskog časa.

Već sledećeg dana naređeno je da se svi muškarci moraju prijaviti policiji. To popodne skupljeno je po ulicama za odmazdu 120 talaca, među koje se našao i Ladislav. Na nečiju intervenciju taoci, srećom, taj put nisu postreljani, nego su ubrzo svi pušteni na slobodu. Za Jevreje je ta sloboda potrajala vrlo kratko, jer su ih odmah počeli sakupljati i otpremati u logor kod Topovskih šupa. Životni uslovi u logoru bili su gori od uslova za stoku. Noć su provodili na zemlji, zagađenoj konjskim izmetom, bez slame, ležaja i pokrivača. Kratko vreme provedeno pod pomenutim okolnostima, bilo je dovoljno da u tolikoj meri oslabi životnu otpornost zatočenih da se Ladislav razboleo i bio prebačen u bolnicu na lečenje.

Naslućujući šta bi ga po povratku u logor zadesilo, Ladislav, u dogovoru sa ženom koja je još bila na slobodi, odmah donosi plan o bekstvu. Sa mitom od 1000 pengi oni postižu da ih nemački vojnici prebace kamionom sa još nekolicinom Jevreja u Novi Sad. Bekstvo im je omogućila srećna slučajnost što Ladislav nije poslat iz bolnice natrag u logor, nego na oporavak u ženino privremeno pribežište u Beogradu i što su doneli brzu odluku, svesni da nema vremena za oklevanje. Već na sam dan njihovog bekstva mere su se pooštrile i otada nijedan Jevrejin više nije bio pušten iz logora.

Iz Novog Sada otputovali su odmah za Budimpeštu, Margitinim roditeljima. Tamo su, neprijavljeni, živeli oko godinu dana. Krajem 1942. godine, verovatno na nečiju dostavu, upadaju u kuću Margitinog oca dva agenta, hapse Margitu i Ladislava i odvođe ih u sabirni logor Rombah, a odatle prebacuju u logor Magdalena utca u Budimpešti. Zbog ilegalnog prikrivanja Jevreja Margitinog oca osude na smrt, ali pošto je podmitio stražare, oni ga »zbog starosti« pomiluju i puste kući.

U logoru su proveli sve do 1944. godine. U poređenju sa jugoslovenskim logorom kod Topovskih šupa, stanje je bilo znatno bolje, čak su imali i neku vrstu kreveta montiranih na spratove. Režim je bio dosta popustljiv pa su povremeno puštani i iz logora radi lečenja, s naredbom da se redovno prijavljuju za to vreme policiji. Po dolasku Nemaca, međutim, prilike se znatno pogoršavaju, odnosno mere pooštravaju. Odmah je izdata naredba o registrovanju Jevreja, kao i ranije u Jugoslaviji, odnosno svim okupiranim oblastima Evrope. Margita, poučena dotadanjim iskustvom, odlazi umesto muža u policiju i to nešto pre zakazanog vremena. U policiji ona vidi da Nemci

zadržavaju prijavljene i brzo odjuri kući da obavesti o tom Ladislava i da ga spreči da ode. Pošto su se svi pozvani sakupili, Nemci zaključaju ulazna vrata i sve zadržane Jevreje likvidiraju istog dana.

Radi bolje bezbednosti oni posle toga nabavljaju lažne legitimacije, a kasnije u švajcarskom poslanstvu, koje je u to doba zastupalo jugoslovenske interese, isposluju zaštitne pasoše. Međutim, nikakve preduzete mere nisu ih više mogle naročito zaštititi. Zato su skoro potpuno prestali da izlaze. Čak i za vreme bombardovanja ostajali su u stanu, jer su Nemci stalno vršili racije po ulicama i sve sumnjive hapsili i kratkim putem likvidirali. Radi veće sigurnosti oni odluče da odu na selo. No Nemci su uskoro počeli i po selima planski registrovati, kupiti i ubijati Jevreje. Mada su Sovjeti već stigli nadomak mađarskih granica, Nemci sprovode do poslednjeg časa dosledno antisemitske mere i jednog od tih dana izdaju naredbu da se svi peštanski Jevreji pokažu i smeste u Geto. Obavešteni o toj opasnosti od jednog prijatelja hrišćanina, oni se, ne časeći ni časa, odmah svi prebace u prijateljsku porodicu jednog poluhrišćanskog braka.

Pobedonosna sovjetska armija u to doba je već osvajala peštanska predgrađa. U poslednjem očajničkom otporu protiv nadiranja saveznika, Nemci su sada skupljali po ulicama muškarce i slali ih na front da pojačaju svoju vojsku u rasulu. Sedam poslednjih nedelja pred slom fašizma u Mađarskoj proveli su u podrumu ne izlazeći skoro uopšte, bez osvetljenja, s minimalno hrane i vode. Samo u kratkim zatišjima borbe za Peštu, dežurni bi odjurio u dvorište i napunio posude vodom iz bunara. Čitavo to vreme održavali su se obrocima mlake vode zapržene s nešto brašna. Bili su do te mere izgladneli da su jednog dana dovukli uginulog konja, raščerečili ga i pojeli. Gušio ih je vazduh isparenjem ljudi i izmeta. Po povlačenju Nemaca, kada su se posle teških iskušenja, našli opet na slobodi, jedva su mogli da se popnu u svoj stan od slabosti. Nedeljama su vukli proliv od svakog jačeg zalogaja koji bi u sebe uneli.

Kad im se činilo da su dovoljno oporavljeni, vratili su se u oslobođeno Pančevo, uselili u svoju do golih zidova opljačkanu kuću i pokušali da nastave stari život. Danas su oboje u penziji.

Dr Deže Iric, od oslobođenja lekar u Pančevu, živeo je pred rat u Debeljači. 15. avgusta 1941. godine esesovci su upali i u njihovu kuću, kao i u sve jevrejske kuće u mestu, i naredili da se za deset minuta sprema za pokret. Sproveli su ih zatim na železničku stanicu, utovarili u stočne vagone i odvezli za Pančevo. Tamo su čitavu grupu debeljačkih Jevreja zatvorili u malu kasarnu i do gole kože opljačkali. Naredili su im da čiste kasarnu. Bez metli i đubravnika, morali su golim rukama da skupljaju i izbacuju balegu iz štala i ljudske fekalije iz vojničkih klozeta.

Oko deset sati uveče dozvoljeno im je da legnu po golim das-kama, bez ležaja i pokrivača. Već u samu zoru digli su ih i odvezli na pristanište. Odatle su ih prebacili za Beograd i sproveli do Tašmajdana. Pošto su svi prethodno registrovani, naređeno im je da

se smeste po kućama beogradskih Jevreja, kod rodbine i poznanika, gde ko uspe. Ali već trećeg dana sazvani su opet svi na Tašmajdan. Svi muškarci iznad 14 godina odvedeni su u logor kod Topovskih šupa. U logoru prvih dana nisu imali ni ležaje ni pokrivače. Kasnije je Jevrejska opština uspela da nabavi i da im dopremi nešto slame.

Kada se našao u logoru sa sinom Otom, još dečakom koji se tu nalazio oko mesec dana, Deže je predosetio šta ga čeka i odmah počeo da sastavlja plan o bekstvu. U to mu se sinčić razboleo i bio pušten u grad majci na lečenje. Nekoliko dana kasnije Deže planski simulira tešak žučni napad i uspeva da bude smešten na lečenje u jevrejsku bolnicu koja u to doba nije bila pod nekim jačim nadzorom. Istovremeno sa ženom preduzima korake oko nabavke lažnih legitimacija za čitavu porodicu.

Sredinom oktobra 1941. godine organizovano je bekstvo Dežeove porodice i njegove braće sa sestrom za Požarevac, gde se predstave kao izbeglice. Tamo su proveli oko mesec dana. Krajem novembra Nemci otkriju i hapse porodicu Dežeove braće i sestru, sprovede ih za Beograd, zatvaraju u Banjički logor i sredinom decembra sve likvidiraju. Zahvaljujući lažnoj legitimaciji na ime Dušana Kovačevića, iz te racije se spasao samo Deže sa porodicom, ženom Irmom, taštom Jelenom i sinom Otom.

Iz predostrožnosti Deže se još iste noći spakovao i sa porodicom krenuo rano ujutro prema Petrovcu na Mlavi. Pošto su tamo proveli noć, nastavljaju sa bekstvom prema Žagubici u Homolju, i tu odlučuju da se zadrže, jer su u to vreme Nemci slabo zalazili u taj kraj pa su se osećali dosta bezbedni. Međutim, aprila 1942. godine Nemci su se počeli učvršćivati i u Homolju i oni pobegnu u šumu i pridruže se partizanima. Učestvujući u NOB kao vojni lekar, Deže s porodicom ostaje do kraja rata s partizanima i u okviru njihovih oslobodilačkih jedinica ulazi 1944. u Beograd. Prebačen kao vojni lekar za Pančevo, on se po svršetku rata i demobilizaciji u njemu nastanjuje, a 1950. godine odlazi u penziju. Iscrpljene preživelim strahotama, žena i tašta mu ubrzo umiru, a sin Oto emigrira iz Jugoslavije. Pošto je zasnovao nov brak sa ženom Srpkinjom s kojom dobija drugog sina, sada gimnazistu, Deže ostaje u Jugoslaviji.

Od nekadašnje mnogobrojne, ugledne i snažne jevrejske crkvene opštine ostalo je posle drugog svetskog rata u Pančevu jedva desetinu članova. Najveći broj preživelih povratnika iz logora smrti ili NOB, odnosno vojnog zarobljeništva, emigrirao je za Izrael. Među njima je, nesumnjivo, posebno zanimljiva sudbina Pančevca Joške Nojhauza, napred pomenutog bivšeg siromašnog i oskudnog žitarškog senzala s mnogobrojnom porodicom, koga smo zatekli u Izraelu kao uglednog slikara, sa sinom takođe likovnim umetnikom, u to vreme u Parizu, gde mu se održavala izložba.

Preostali pančevački Jevreji, manje-više bez potomstva, bliže se biološkoj granici života. A veliko istočnjačko kube impozantne sinagoge, zaostali spoljni znak nekadašnjeg vrhunskog blagostanja koje su kroz mnoge naraštaje izgrađivali vredni i sposobni pojedinci i

porodice ove nekad jake i napredne etničko-verske zajednice, otuđeno pre koju godinu, sad je razrušeno. Jer je u dane bogosuženja zjapilo praznilom smrti opustelog svetišta. A novo vreme donelo je sobom i nove odnose prema religiji.

Tako je nestao i poslednji trag nasilno prekinutog života jedne napredne ljudske asocijacije. Ipak, sudbina je kao naknadu za pretrpljena stradanja pod fašizmom, posle milenija lutanja po svetu, vratila Jevrejima u Izraelu izgubljenju otadžbinu. Kao što vetar raznosi seme na milje daleko od rodnog kraja, tako je užasna vetrometina drugog svetskog rata u Izraelu — obećanoj zemlji sakupila izgnanike i povratnike Pakla, među kojima i nekolicinu Pančevaca, da onde nastave prekinuti život. Poučeni sudbom Lotove žene onde će, na tlu pradedovskom, brišući prošlost, graditi jednu lepšu budućnost.

L I T E R A T U R A I I Z V O R I

- 1) Milleker, Felix: *Geschrichte der Stadt Pančevo* — Pančevo, 1925.
- 2) Gotfrid, mr. farm. Karlo — Kikinda: *Biografski podaci o bratu Ernestu*.
- 3) Srdanović, mr. farm. Dejan: *Pančevo i njegova zdravstvena služba pod fašističkom okupacijom* — Zbornik XV sastanka Naučnoga društva za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije — Beograd, 1966, str. 358—365.
- 4) Levntal, dr Zdenko: *Zločini fašističkih okupatora i njihovih saradnika protiv Jevreja u Jugoslaviji* — Beograd, 1957, str. 1—3, i 7.
- 5) Isto delo, str. 9 i 13 u izvodima kao i ranije.
- 6) Srdanović-Barač, Olga: *Jedne nedelje u junu*, Republika, 29. XII 1953, XX 471.
- 7) Pomenuti biografski podaci mr Karla Gotfrida.
- 8) Višnjić-Frajnd, dr Marija, prof. univerziteta u penziji: *Biografski podaci o mužu Karlu*.
- 9) Iric, dr. Deže, lekar-penzioner u Pančevu: *Biografski podaci o bratu Beli i ostaloj izginuloj braći i sestri pod fašizmom*.
- 10) Erš. dr. Ladislav: *Sećanja iz vremena okupacije*, usmeno saopštena.
- 11) Iric, dr Deže: *Sećanja, usmeno saopštena*.

Ovim izražavam zahvalnost svima koji su mi datim podacima pružili pomoć pri izradi ove hronike.